

УДК 342.2

Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО,
академік НАН України;
О. В. СКРИПНЮК,
академік НАПрН України

ВІТЧИЗНЯНА АКАДЕМІЧНА ПРАВОВА НАУКА І НАЦІОНАЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ

У статті досліджуються основні етапи генези національної конституційно-правової доктрини, роль академічної юридичної науки в розвитку конституційної теорії, внесок членів і науковців Національної академії наук України у формування та реалізацію конституційно-правової стратегії побудови демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства, забезпечення євроінтеграційних прагнень України. Значна увага приділена розвитку сучасного етапу конституційного процесу, його проблемам, завданням та ролі науки в забезпеченні сучасного конституційного розвитку в Україні.

Ключові слова: Україна, конституція, конституційний процес, доктрина, конституційно-правова теорія і практика, академічна конституціоналістика, доктринальні положення.

Шемшученко Ю. С., Скрипнюк А. В. Отечественная академическая правовая наука и национальная конституционно-правовая доктрина: этапы формирования и развития

В статье исследуются основные этапы генезиса национальной конституционно-правовой доктрины, роль академической юридической науки в развитии конституционной теории, вклад членов и ученых Национальной академии наук Украины в формирование и реализацию конституционно-правовой стратегии построения демократического, правового, социального государства и гражданского общества, обеспечения евроинтеграционных устремлений Украины. Значительное внимание уделяется развитию современного этапа конституционного процесса, его проблемам, задачам и роли науки в обеспечении современного конституционного развития в Украине.

Ключевые слова: Украина, конституция, конституционный процесс, доктрина, конституционно-правовая теория и практика, академическая конституционалистика, доктринальные положения.

Shemshuchenko Yu. S., Skrypniuk O. V. Domestic Academic Legal Science and National Constitutional Legal Doctrine: Stages of Formation and Development

In article the main stages of genesis of the national constitutional legal doctrine, a role of the academic jurisprudence in development of the constitutional theory, a contribution of members and scientists of National Academy of Sciences of Ukraine to formation and realization of constitutional and legal strategy of creation of the democratic, constitutional, social state and civil society, ensuring eurointegration aspirations of Ukraine are investigated. Considerable attention is paid to development of the present stage of the constitutional process, its problems, tasks and a role of science in ensuring modern constitutional development in Ukraine.

Keywords: Ukraine, constitution, constitutional process, doctrine, constitutional and legal theory and practice, doctrinal provisions.

Сучасна конституційно-правова доктрина України базується на кращих

традиціях національного державотворчого досвіду попередніх століть. Вона акумулювала прогресивні ідеї вітчизняної та зарубіжної конституційної думки, конституційні надбання українських державотворчих процесів, увібрала в себе академічні теоретичні розробки юристів з конституційної теорії та конституційного будівництва. Відомі академічні вчені кінця ХІХ – першої половини ХХ століття М. П. Василенко, С. С. Дністрянський, Б. О. Кістяківський, М. І. Палієнко, Ф. В. Тарановський зробили свій внесок у формування національної конституційно-правової доктрини.

Сучасна конституційно-правова доктрина значною мірою ґрунтується і сягає своїми витокami теоретичних положень конституціоналізму (С. С. Дністрянський, М. І. Палієнко, В. Ф. Тарановський, М. П. Василенко), демократичної держави (М. І. Палієнко, Б. О. Кістяківський), праводержавності (В. Ф. Тарановський, Б. О. Кістяківський, М. І. Палієнко), форми держави і правління (М. І. Палієнко, М. П. Василенко), державного і національного суверенітету (С. С. Дністрянський, М. І. Палієнко), соціальна держава (Б. О. Кістяківський), державне будівництво (С. С. Дністрянський, М. П. Василенко) тощо. М. І. Палієнко був активним учасником конституційного процесу у 20-х роках ХХ ст. в Україні, творення Конституції УСРР 1929 р.

Нові умови та стимули в розвитку конституційно-правової теорії та елементів конституційно-правової доктрини з'явилися після другої світової війни в умовах комуністичної демократизації в 60-х роках ХХ ст. Щоправда, про розвиток української конституційно-правової доктрини в цей період не могло бути мови, але в цей час значно активізувалися конституційно-правові дослідження, відбувався розвиток конституційної теорії. Насамперед це пов'язано зі створенням у 1949 р. Сектора держави та права АН УРСР та організаційним оформленням досліджень конституційно-правової проблематики в 1961 р. як напрямку наукової його діяльності. Формування академічної наукової конституціоналістики в Інституті держави і права відбувалось за участю відомих вчених-конституціоналістів і державознавців А. П. Таранова, В. М. Терлецького, В. Є. Бражникова, І. П. Бутка та ін. Основними напрямками наукових досліджень конституціоналістів цього періоду були питання теорії та практики конституціоналізму, державного будівництва та управління, конституційних засад організації суспільства, діяльності державних органів та місцевого самоврядування та інші, які стали основою конституційно-правової доктрини радянської України. У другій половині 70-х років ХХ ст. вчені-конституціоналісти Інституту держави і права АН УРСР брали активну участь у конституційному процесі та підготовці Конституції УРСР 1978 р.

У період 60–70-х рр. конституційно-правова наука збагатилася ґрунтовними дослідженнями. Зокрема, А. П. Таранову належить авторство монографії «Конституція Української РСР», «Основні принципи Конституції Української РСР», «Конституція СРСР і УРСР». Конституційний процес і прийняття Конституції СРСР і УРСР сприяли розвитку конституційно-правової доктрини, яка на той час становила розрізнену сукупність теоретичних положень, акумульованих у партійно-державних документах та наукових дослідженнях учених.

Значний внесок у розвиток конституційно-правової доктрини 60–80-х років. ХХ ст. зробили вчені-юристи, члени АН УРСР. Серед них слід назва-

ти В. М. Корецького (теорія державного суверенітету та міжнародної право-суб'єктності УРСР), Б. М. Бабія (історія конституціоналізму та української державності), П. О. Недбайла (теорія прав людини та законності), В. П. Маслова (розробника теоретичних положень власності, цивільно-правових відносин) та ін. Кінець 70-х – перша половина 80-х років XX ст. була ознаменована дослідженням проблем реалізації Конституції, демократизації та функціонування радянської політичної системи, діяльності органів державної влади, забезпечення прав і свобод громадян тощо.

Демократизація, ідеологічний плюралізм, ідеї праводержавності, громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод людини кінця 80-х років спричинили бурхливий процес суверенізації України та творення нової конституційно-правової доктрини. В умовах політичної свободи виник попит на ідеї, концепції, стратегії національного державотворення. Вченими-конституціоналістами та державознавцями Інституту були розроблені проекти Декларації про державний суверенітет України, Концепція та проект нової Конституції України для Конституційної комісії, Комплексна концепція розвитку законодавства України та ряд інших важливих документів державотворчого значення. Це зроблено завдяки наполегливій інтелектуальній праці нового покоління вчених, відомих фахівців Інституту В. Ф. Погорілка, В. В. Цветкова, В. Ф. Сіренка, Г. О. Мурашина, Л. Т. Кривенко, В. Б. Авер'янова та багатьох ін. Вони були активними учасниками конституційного процесу на рівні робочих груп та інших структур, творцями проекту Основного Закону незалежної України. Велике значення в цьому сенсі мала діяльність учених-колег і друзів Інституту, науковців з інших установ та вищих навчальних закладів, членів Національної академії наук України: В. К. Мамутова, В. Я. Тація, О. Л. Копиленка, В. Ф. Опришка, В. М. Шаповала та багатьох інших, які зробили свій посильний внесок в творення нової конституційно-правової доктрини держави, прийняття та теоретичне і практичне забезпечення реалізації Конституції, державотворчого процесу в Україні.

Декларація про державний суверенітет України 1990 р., проголошення незалежності України 1991 р., прийняття Конституції 1996 р. стали знаковими етапами реалізації конституційно-правової доктрини України як програмних документів побудови незалежної, демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства.

Трансформація суспільних відносин в Україні останніх років, що супроводжувалася змінами на рівні публічної влади, зміцненням громадянського суспільства та його долученням до державотворчих і правотворчих процесів, зумовили об'єктивну потребу переосмислення ряду фундаментальних положень у доктрині сучасного національного конституційного права.

Старе доктринальне тлумачення конституційного права, що було притаманне практично всім без винятку етапам розвитку радянської України, важко здавало свої позиції в період незалежності. Причому, якщо для наукової спільноти правників і фахових юристів очевидність необхідності фундаментальних доктринальних змін не викликає жодних сумнівів, то на рівні практичного державотворення та політичних еліт і в постевромайданний період, конституційне право часто постає як інструмент втілення суто корпоративних цілей і завдань, які мають далеке відношення і до конституціона-

лізму загалом, і до його цінностей. Із цього погляду виняткового значення набуває не тільки переосмислення базових доктринальних трансформацій у конституційно-правовій свідомості в контексті сучасного конституційного розвитку України та її євроатлантичних прагнень, а й наполеглива концептуальна розробка та поширення нової парадигми доктринального тлумачення як сутності конституційного права і конституційно-правового регулювання, і тієї ролі, яку вони повинні відігравати в процесі забезпечення подальшої демократизації суспільства, розбудови правової, соціальної держави та взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні.

Вказуючи на об'єктивний характер і детермінованість трансформації конституційно-правової доктрини на її тісний зв'язок з триваючим нині конституційним процесом¹, слід вказати й на інші причини, які впливають на доктринальне переосмислення нинішньої доктрини конституційного права. По-перше, ст. 1 чинної Конституції визначає Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Водночас слід зазначити, що посттоталітарне суспільство в Україні, несформованість і недорозвинутість громадянського суспільства з відомих причин не забезпечили протягом чверті століття державотворчого процесу достатню підтримку конституційно схваленого загального курсу демократичних перетворень у державі, що дало б змогу зробити цей процес незворотним на шляху до побудови справді демократичної, правової і соціальної держави. Із цього погляду першочерговим завданням сьогодні є доктринальне переосмислення засад демократії та розбудови громадянського суспільства, які покликані охороняти та захищати конституційний лад України.

Між діючою нині конституційною доктриною та практикою є суттєві розбіжності у сенсі існування в Україні як демократичної, так і соціальної й правової держави, причому зазначені проблеми часто мають дещо парадоксальний характер. Наприклад, сучасна соціальна держава в Україні, як неодноразово наголошував В. Ф. Сіренко, є більш антисоціальною за своєю суттю, ніж колишня радянська. За даними ООН, станом на 1 листопада 2017 р. 60 % населення України перебувало за межею бідності. Тому виникає потреба посилення закріплення на конституційному рівні соціальної спрямованості державно-владної діяльності, відповідальності держави перед людиною.

Постає чимало питань стосовно функціонування правової держави в Україні, адже і сьогодні існують проблеми, пов'язані із забезпеченням панування верховенства права, а правоохоронні органи перебувають у стані перманентного реформування, діють далеко не завжди ефективно для захисту людини і громадянина, їх прав і свобод. Те саме, на жаль, значною мірою стосується і судової влади, процес реформування якої не завершено і потребує переосмислення доктринальних основ її функціонування у межах загальної нової доктрини конституційного права². По-друге, практична реалізація Основного Закону дає підстави для сумнівів, що Конституція нашої держави виконує роль гаранта у забезпеченні правової системи у взаємовідносинах із суспільством, громадянином і державою, виступає надійною основою забезпечення реальної взаємодії різних гілок державної влади. Більше того, найнебезпечнішим видається й те, що нині не існує майже жодних

застережень, що подібне не повториться в майбутньому.

Компромісний характер, притаманний чинній конституційній доктрині і чинній Конституції України, зумовлений перехідною, недостатньо визначеною соціально-політичною та соціально-економічною структурою суспільства, що суттєво відбілює на змісті конституційних засад державного і суспільного ладу. Тож, зміна конституційної доктрини сучасної України повинна розглядатись у власне методологічному аспекті щонайменше у двох вимірах: а) як зміна теоретико-методологічних засад наукового розуміння сутності конституційного права та предмета конституційно-правового регулювання, загальної ідеології конституційного процесу, який повинен втілювати найважливіші цінності сучасного світового конституціоналізму; б) як зміна конституційної організації і функціонування Української держави, яка має знаходити нові форми взаємодії з громадянським суспільством та забезпечувати ті фундаментальні конституційні принципи, які й роблять цю державу демократичною, правовою та соціальною.

Розробка нової доктрини конституційного права України передбачає насамперед чітке визнання того, що конституційне право істотно відрізняється від інших галузей публічного права тим, що воно регулює насамперед відносини, пов'язані з реалізацією прав і свобод людини і громадянина, а також відносини політичного володарювання в суспільстві та державі. Із цього погляду сутність і зміст конституційного права України розкриваються у його юридичних ознаках, які дають змогу визначити ті кваліфікуючі риси конституційного права України, які дають підстави вирізняти його з-поміж інших галузей публічного права. Безперечно, конституційному праву України властиві загальні ознаки, притаманні всім галузям національного права: нормативність; формальна визначеність; спрямованість на досягнення певного правового результату; можливість захисту правових приписів засобами державного впливу тощо. Утім, лише спеціальні ознаки конституційного права України дають уявлення про особливості цієї галузі права та її призначення в національній правовій системі.

За своєю сутністю конституційне право України є провідною галуззю національного права, яка впливає на розвиток і зміст системи інших галузей публічного і приватного права в Україні. Тобто конституційне право України є серцевиною національної правової системи, її системоутворюючим складником³. Це фундаментальне положення становить сутнісну основу нового доктринального розуміння ролі та значення конституційного права. За своїм змістом конституційне право України є регулятором суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією прав і свобод людини і громадянина, а також із здійсненням політичної волі та законних інтересів українського народу, Української держави, суб'єктів місцевого самоврядування та інших учасників конституційного процесу. Але зміст конституційного права, який визначається його предметом, може бути доповнений й іншими суспільними відносинами: пов'язаними із загальними засадами суспільного і державного ладу; правовим статусом людини і громадянина; виборами, референдумами й іншими формами прямого народовладдя; засадами організації та діяльності органів державної влади; основами місцевого самоврядування; правовою охороною Конституції України тощо.

Нове розуміння конституційного права передбачає його визначення як провідної галузі українського публічного права. У цьому контексті трансформацію доктрини сучасного конституційного права не можна розглядати поза питаннями конституційної організації і функціонування Української держави. Особливої ролі набуває доктринальне переосмислення основ конституційного ладу сучасної України. Справді, в умовах сьогодення однією з найбільш актуальних доктринальних проблем суспільного та державного життя України є питання про сутність і зміст її конституційного ладу. Як відомо, саме конституційний лад є тим інститутом конституційного права, який, має продовження та розвиток не тільки у системі конституційного права, а й у національній правовій системі загалом.

Для України питання основ конституційного ладу в усі часи мало доленосне значення. Так, головним політико-правовим наслідком проголошення незалежності України у 1991 р. стала саме докорінна зміна конституційного ладу новонародженої держави. Спочатку Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. закріпила основні принципи організації та діяльності нової суверенної республіки, а урочисто прийнятий 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акт проголошення незалежності України визначив загальні засади як суспільного, так і державного ладу незалежної України. У цьому розумінні можна стверджувати, що конституційний лад України втілює в собі насамперед і головним чином суспільний і державний лад. У 1996 р. Конституція України в розділі I «Загальні засади» та інших своїх положеннях визначила основи конституційного ладу України. Відповідні конституційні положення набули відображення в подальшій правотворчій і правозастосовній діяльності учасників конституційного процесу. Власне, у 2014 та наступні роки оновлення Основного Закону України було пов'язане зі змінами основ конституційного ладу, зокрема, із запровадженням в Україні парламентсько-президентської форми республіканського державного правління та подальшою політичною структуризацією громадянського суспільства. Водночас сьогодні у конституційно-правовій доктрині, а отже, й у конституційній практиці, по-різному визначається поняття конституційного ладу в Україні.

Наразі одним із найбільш поширених доктринальних підходів до тлумачення сутності поняття основ конституційного ладу є його визначення як певного порядку розвитку суспільства і держави у їх взаємовідносинах, встановленого і гарантованого Конституцією України. Проте цілком очевидно, що у власне доктринальному сенсі поняття «конституційний лад» повинно бути значно ширшим поняттям за конституційний порядок. Відповідно у новій доктрині конституційного права поняття конституційного ладу України має визначатись як система суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами, прийнятими на її основі й відповідно до неї. Причому його відповідність Конституції повинна стати головною ознакою її реалізації. Тож можна погодитись з тим, що сутність конституційного ладу будь-якої країни впливає зі змісту її основного закону. Але основи конституційного ладу України не можуть бути тотожними до змісту того чи іншого розділу Конституції України, оскільки ця категорія передбачає наявність як нормативно-правових, так і теоретико-методологічних складових.

Для розробки нової доктрини конституційного права це положення має фундаментальне значення. Тому наразі можна переконливо стверджувати, що основи конституційного ладу України мають тлумачитись як система визначених у Конституції України фундаментальних конституційних принципів (народного суверенітету, верховенства права, поділу влади, плюралізму економічного та ідеологічного розвитку громадянського суспільства та ін.), реалізація та гарантування яких забезпечує розвиток України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, а також сприяє розбудові в Україні гармонійно розвиненого та політично структурованого громадянського суспільства. Іншими словами – у новій доктрині конституційного права основи конституційного ладу повинні сприйматись стрижневими конституційними ідеями та ідеалами, які лежать в основі розвитку суспільства та держави й породжують і змінюють відповідні правовідносини.

Поряд з тим доктринально важливо усвідомлювати й те, що основа конституційного ладу України є похідною, але не тотожною конституційному ладу категорією. Під конституційним ладом України слід розуміти насамперед систему відповідних правовідносин, які виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з визначенням сутності, змісту та юридичних ознак суспільного та державного ладу України. Нинішній конституційний лад України за своєю суттю є перехідним. Перехідний характер конституційного ладу зумовлює й конституційна модернізація в Україні, яка значною мірою відбувається за межами роботи Конституційної комісії, є більше предметом різноманітних політичних маніпуляцій, аніж ретельного доктринального конституційно-наукового аналізу. За своїм змістом конституційний лад опосередковує насамперед передбачені та гарантовані Конституцією державний і суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основні засади зовнішньополітичної та іншої міжнародної діяльності держави, основи національної безпеки та інші існуючі найважливіші види конституційно-правових відносин. За формою конституційний лад України є системою основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією, тобто основних видів організації та діяльності держави, суспільства та інших учасників конституційно-правових відносин. Передусім конституційний лад України уособлює передбачену Конституцією форму (форми) держави – за характером державного устрою і державного правління – і форми безпосереднього народовладдя. До того ж, конституційний лад України характеризується рядом істотних ознак, зокрема, суверенністю, демократизмом, гуманізмом, реальністю, системністю, науковою обґрунтованістю, історизмом, наступністю, програмним характером, гарантованістю конституційного ладу. Запропоновані якісні доктринальні характеристики конституційного ладу України є актуальними і в умовах сьогодення. Але при цьому слід зазначити, що перехідний характер конституційного ладу України продовжує існувати і тепер. Це, зокрема, зумовлюється потребою вдосконалення чинного Основного Закону⁴.

Не викликає сумніву, що кожна з ознак конституційного ладу України, які можна виокремити в процесі його доктринального переосмислення, набуває розвитку в положеннях Конституції та законів України. Але можна

зробити припущення, що основні принципи та ознаки конституційного ладу мають не лише нормативний аналог у вигляді відповідного конституційного припису, а й утілюються в певних теоретичних положеннях. На це, зокрема, вказує така ознака конституційного ладу України, як його наукова обґрунтованість. У зв'язку з цим особливої ваги набувають гарантії конституційного ладу України.

Важливість захисту державними та недержавними інституціями конституційного ладу наразі не можна недооцінити. У цьому контексті доктринальних змін під гарантіями конституційного ладу України слід розуміти систему загальносоціальних і спеціальних юридичних умов і засобів матеріального та процесуального характеру, які забезпечують дієвість основних принципів та інститутів суспільного і державного ладу України. У реальності гарантованість конституційного ладу значною мірою залежить від стану загального розвитку всіх сфер суспільного і державного життя: політичної, економічної, соціальної, культурної, екологічної, інформаційної тощо. При цьому в процесі розробки та запровадження нової доктрини конституційного права слід брати до уваги, що поряд з об'єктивними чинниками, а саме – належним рівнем розвитку всіх сфер суспільного та державного ладу та їх взаємної кореляції, на гарантованість конституційного ладу впливають і численні суб'єктивні фактори, зокрема, стосунки між національними політичними лідерами, характер взаємодії різних політичних еліт, якість партійної системи тощо.

Зазначене жодною мірою не заперечує доктринальну значущість і важливість спеціальних або юридичних гарантій конституційного ладу України. Відповідно нормативно-правові гарантії конституційного ладу України визначаються досконалістю системи чинного конституційного законодавства України, що закріплює в Конституції та законах України основні інститути суспільства і держави. Організаційно-правові гарантії конституційного ладу України представлені системою учасників відповідних галузевих правовідносин, наділених правосуб'єктністю щодо забезпечення режиму гарантованості суспільного та державного ладу України. Коло таких учасників конституційних правовідносин – це український народ, національні меншини, політичні партії та громадські організації, профспілки, Українська держава в цілому та її уповноважені органи (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, прокуратура та інші), територіальні громади та органи і посадові особи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, міжнародні органи, організації, ЗМІ тощо. Як свідчить доктринальний аналіз сучасних конституцій, у розділах, присвячених визначенню основ конституційного ладу, обов'язково зустрічаються щонайменше шість груп норм: а) ті, які характеризують державу з точки зору її незалежності і суверенності; б) ті, які розкривають зміст діяльності держави; в) ті, які стосуються забезпечення функціонування громадянського суспільства; г) ті, які стосуються процесу інституціонування державної влади; ґ) ті, які закріплюють основні принципи зовнішньої політики; д) ті, які визначають державну символіку (державний прапор, державний герб, державний гімн). Водночас у процесі роботи над но-

вою доктриною конституційного правагарантування основ конституційного ладу у сучасній Україні не можна розглядати поза контекстом забезпечення базових принципів конституційного ладу. Основним із них є, на нашу думку, принцип демократизму.

Про «демократичність конституційного ладу» йдеться не лише у численних політичних промовах, а й у фундаментальних дослідженнях у галузі конституційного права. У новій доктрині конституційного права демократизм конституційного ладу не може бути зведеним виключно до факту наявності чи відсутності у Конституції певної добірки норм стосовно порядку формування і функціонування ряду політичних і правових інститутів. Якщо нова доктрина національного конституційного права розвиватиметься цим шляхом, то тоді вона відтворюватиме всі вади старої конституційної доктрини. Тобто крім того, що демократичною має бути сама Конституція, зазначений демократизм повинен постійно забезпечуватись і реалізовуватись на практиці. Із цього погляду демократичність конституційного ладу в новій доктрині конституційного права – це не просто наявність чи відсутність демократичної конституції, а й реальна обмеженість держави конституцією, поєднана з гарантованістю прав і свобод людини і громадянина. Стосовно демократизму конституційного ладу у доктринальному аспекті його гарантування означає процес забезпечення реалізації у суспільному житті й суспільній практиці принципу вищої влади народу як щодо належності її народу, так і щодо здійснення її народом.

Згадуючи класичні визначення демократії, можна вважати, що основним гарантом демократизму конституційного ладу є сам народ, який відповідно до конституційних норм усіх сучасних держав є єдиним джерелом влади.

У новій доктрині конституційного права слід максимально чітко відповісти на одне ключове запитання: що саме мається на увазі, коли в доктрині конституційного права та в текстах тих чи інших конституцій йдеться про народ як «гаранта конституційного ладу»? Очевидно, що у власне доктринальному сенсі: «демократизм конституційного ладу» означає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя. Це реальне служіння держави з її апаратом народів, яке включає в себе демократичність політичного режиму, поділ державної влади, визнання пріоритету особистості разом з принципом невідчужуваності прав і свобод людини і громадянина, верховенство права і закону. Демократизм конституційного ладу – це спосіб запобігання узурпації влади і її відчуженню від громадян. У новій доктрині національного конституційного права народ повинен бути не тільки гарантом демократичності конституційного ладу, а й необхідною основою, яка взагалі робить можливим уживання поняття «конституційний лад».

Дійсно, з погляду сучасної науки конституційного права, сам по собі конституційний лад виникає як відображення реальних суспільних відносин, які складаються на основі конституції, а конституція сприймається в очах населення як легітимна лише у разі визнання народу єдиним джерелом влади. У цьому сенсі, говорячи про роль народу в забезпеченні демократизму конституційного ладу, можна зазначити, що він виступає його основою.

Крім того, народ в особі громадянського суспільства, яке передбачає певний рівень організації інтересів громадян, може і повинне контролювати рівень захисту і забезпечення прав і свобод людини і громадянина, повноту народовладдя, демократичність держави. Однак у разі незадовільного стану цих трьох показників, вони приводяться до норми не самими громадянами, а за допомогою органів державної влади, що передбачає істотне перенесення акцентів у доктрині конституційного права, які повинні бути зроблені саме на удосконаленні інститутів взаємодії держави і громадянського суспільства.

Демократична держава функціонує лише на основі конституції і при цьому є гарантом того, що ці конституційні норми не порушуватимуться ні нею самою, ні будь-яким іншим суб'єктом. Тобто демократична конституційна держава для нової доктрини національного конституційного права повинна стати одночасно і системою, яка управляє, і системою, яка залежить від права та громадянського суспільства разом з його потребами.

У сучасних умовах суспільного і державного розвитку України формування нової доктрини конституційного права слід тлумачити не стільки як своєрідну «підгонку» Основного Закону під політичні або корпоративні інтереси тих чи інших еліт, скільки як необхідну умову нормальної та ефективною взаємодії держави і суспільства, гарантію демократизму і одночасно запоруку того, що Україна матиме сучасну систему публічної влади, що буде спроможна забезпечити гідне існування суспільства та окремих індивідів, а також сприяти втіленню фундаментальних цінностей свободи, безпеки і справедливості. На жаль, наразі в Україні явно переважає виключно утилітарне ставлення до Основного Закону, який сприймається або як інструмент досягнення певних тактичних і стратегічних цілей щодо максимальної концентрації влади та уникнення будь-якої відповідальності за стан держави і суспільства, або ж як формальна ознака цивілізованості. Такий стан прямо пов'язаний з утилітарним доктринальним ставленням до Конституції, яке тривалий час штучно насаджувалось в Україні. Той стан, у якому Конституція опинилась сьогодні, є логічним наслідком тих подій, які відбувались в Україні як мінімум протягом останньої чверті століття, коли відбувалася «підгонка» Конституції під поточні політичні запити. Звісно, сам процес внесення змін до Конституції з доктринального погляду є цілком нормальним явищем, адже розвиваються як держава, так і суспільство. Утім, це не означає, що зміни до Конституції можуть вноситись на підставі принципу «як хочу, так і дію». Конституція, яка приймається, змінюється і діє у такий спосіб – є викривленням і спотворенням самої ідеї конституціоналізму, базових цінностей будь-якої сучасної доктрини конституційного права, яке зрештою обов'язково призведе до деградації всіх інститутів держави, до правового розбещення влади, відторгнення суспільством та окремими індивідами самої ідеї права і правового регулювання. Із цього погляду слід наголосити, що нова доктрина конституційного права потрібна не лише громадянам і громадянському суспільству як гарантія права і свободи і одночасно як захисний бастион від свавілля держави. Насправді, навіть більше, ніж суспільству, ця нова доктрина потрібна самій державі, оскільки конституція і конституційне право – це основа суспільного визнання легітимності держави і державної влади, це ті правила взаємодії, які дають змогу гаранту-

вати стабільність існування і розвитку держави.

Нова доктрина конституційного права повинна виходити із незаперечно-го визнання цінності конституційного права як системи універсальних правил, цінностей, принципів і механізмів, які гарантують стабільність, добробут та безпеку як громадян, так і держави. Це повинні визнати всі, незалежно від особистих або корпоративних мотивів учасників конституційного процесу, оскільки лише у такому разі конституція сприйматиметься як мета, а не як засіб збереження і відтворення політичної влади. Доводиться чути нарікання на те, що головна проблема сучасної конституційно-правової доктрини полягає у тому, що вона практично не реалізується. І це правда. Конституція України зразка 1996 р. і покладена в її основу конституційна доктрина наразі не виконуються, оскільки їх просто неможливо реалізувати. Неможливо – оскільки вони не відповідають сучасним суспільним реаліям, суспільним потребам та інтересам, ні тим публічно-владним відносинам, які формують сучасну Українську державу, ні тим викликам стосовно забезпечення захисту прав людини і суспільства в цілому, які постають перед країною.

Конституція 1996 р та покладена в її основу конституційна доктрина є недосконалими, вони вже відіграли свою роль як конституція і відповідна конституційна доктрина перехідного періоду. До того ж, не можна забувати про удари, яких зазнала ця Конституція спочатку у 2004, а потім у 2010 р. Кожен із них лише посилив сприйняття конституційної доктрини і конституції як результату політичних маніпуляцій, що не лише критично знизило довіру громадян до Основного Закону, а й позбавило її легітимності в цілому. Саме тому виникає подвійна потреба. З одного боку, максимально удосконалити конституційну доктрину, передбачити у ній розв'язання всіх тих питань, відповіді на які не дає нинішня конституційна доктрина, створити ті механізми гарантування прав людини, які відсутні, збалансувати систему державної влади, забезпечити нормальне функціонування всіх гілок державної влади та їх органів з метою створення ефективної й одночасно відповідальної системи державного управління. З другого боку, необхідно чітко дотримуватись нової ідеології розвитку конституційного права, яке повинно стати правом не самої лише держави, а правом, що забезпечує взаємодію правової, демократичної і соціальної держави з громадянським суспільством.

Не викликає сумніву, що це залежить насамперед від того змісту, який буде закладений у нову доктрину конституційного права. Із цього погляду вона повинна максимально чітко визначити пріоритети гарантування прав і свобод людини і громадянина, закласти фундамент ефективної та відповідальної системи організації і функціонування державної влади, визначити стратегічні пріоритети розвитку Української держави і суспільства. Для цього необхідна не лише послідовна і науково обґрунтована робота, а й врахування тих помилок, які виявила діюча конституційна доктрина. До них слід віднести такі.

По-перше, вирішення питання про форму правління державою і повноваження гілок державної влади, їх розподіл, взаємостримування і взаємодію, відповідальність влади перед суспільством і народом. Потребує подальшого здійснення та наповнення новим змістом децентралізація та реформування

місцевого самоврядування.

По-друге, попри широку номенклатуру визнаних у діючій доктрині прав і свобод людини, переважна більшість із них так і залишилися порожніми деклараціями, які не підкріплюються практикою розвитку відповідних правовідносин. Держава не лише не виконує прямо прописані у Конституції зобов'язання у соціальній сфері, а й отримала завдяки рішенням Конституційного Суду право визначати, які саме соціальні гарантії і якою мірою забезпечувати. Утім, головна проблема у цьому сенсі полягає не в тому, що держава не виконує свої конституційні зобов'язання, а в тому, що Конституцією не передбачено конкретних юридичних механізмів, які б не лише змушували державу забезпечувати права людини, а й давали людині можливість ефективно захищати свої конституційні права у разі неспроможності держави, або її небажання діяти так, як це передбачено Конституцією.

По-третє, Україна не є і ніколи не стане правовою державою, якщо у державі не існуватиме надійної системи захисту прав людини. Це насамперед діяльність судових і правоохоронних органів. Фактично наразі ці дві пріоритетні функції держави – правосуддя та правоохоронної діяльності виявляються проблематичними, навіть після їх реформування, і, як переконує досвід, далеко не успішного. В судових та правоохоронних органах рівень корупції продовжує залишатись доволі високим і навіть зростати. У цьому контексті необхідною запорукою забезпечення прав людини і громадянина є комплексна реорганізація на нових засадах всієї системи судових і правоохоронних органів державної влади.

По-четверте, потребує уточнення та конституційного закріплення пріоритетів зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного розвитку України, інтеграції до євроатлантичних структур.

Існуючі завдання потребують наукового забезпечення їх реалізації. У цьому сенсі своє слово має сказати наука, попри те, що юридичною академічною наукою здійснена величезна теоретико-дослідницька робота. За роки незалежності члени-юристи та державознавці Національної академії наук України та науковці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України підготували та опублікували понад 100 монографічних досліджень з проблем теорії конституційного права, практики конституційного будівництва в Україні, демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства, теорії та практики реалізації сучасного конституційного процесу.

Перед наукою конституційного права сьогодні постають відповідальні завдання. Йдеться про наповнення нової конституційної доктрини такими змістом, цінностями та принципами, які б визначали її не тільки як основу для сталого розвитку Української держави, а й ефективного функціонування суспільства, стратегічний шлях для оптимального забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні.

1. Шемшученко Ю. С. Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційного процесу в Україні // *Право України*. 2012. № 8. С. 28–29. 2. Сіренко В. Ф. Судова система України потребує докорінного радикального реформування // *Право України*. 2012. № 8. С. 60–67. 3. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: акаде-

мічне видання. Харків: Право, 2009. С. 8–9; 4. Скрипнюк О. В. Проблеми вдосконалення основ конституційного ладу в Україні: досвід і перспективи // Вісн. Конст. Асамблеї. 2013. № 1. С. 127.

Shemshuchenko Yu. S., Skrypiuk O. V. Domestic Academic Legal Science and National Constitutional Legal Doctrine: Stages of Formation and Development

In article stages of development of the national constitutional legal doctrine, a role of the academic jurisprudence in development of the constitutional theory and participation of scientists – members of National Academy of Sciences of Ukraine in formation and development of doctrinal provisions which became a basis of constitutional and legal strategy of the Ukrainian people in finding of independence, creation of the democratic, constitutional, social state, civil society on the basis of the best European and world achievements are investigated. Stages of development of the constitutional legal doctrine and its realization in the state process of 1991–2017 are traced.

The special part in article is assigned to illumination of a contribution of members – lawyers of National Academy of Sciences of Ukraine in generation of the constitutional and legal ideas which formed a basis of formation of the national constitutional legal doctrine.

Such outstanding scientists as M. P. Vasilenko, S. S. Dnestrovsky, B. O. Kistyakovsky, M. I. Paliyenko, V. F. Taranovsky, etc. stood at the origins of scientific bases of its formation. To S. S. Dnestrovsky, M. I. Paliyenko, V. F. Taranovsky, M. P. Vasilenko, belongs development of the theory of constitutionalism as bases of the constitutional legal doctrine. Theoretical provisions of the democratic, constitutional, social state and its institutes gained the development in M. P. Vasilenko, B. O. Kistyakovsky, M. I. Paliyenko, V. F. Taranovsky's works. The special attention to problems of the state and national sovereignty in the researches was given by S. S. Dnestrovsky and M. I. Paliyenko. The scientific provisions the Ukrainian scientists created a basis for the constitutional creation in the state process of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Subsequently M. I. Paliyenko became the participant of the constitutional process in the Soviet Ukraine and one of authors of the Constitution of USSR of 1929.

The new stage in development of the constitutional legal doctrine in the 60–70th years of the XX century was characterized by organizational formation, powerful development of the academic constitutional and legal science, genesis of the constitutional process and acceptance soviet allied and republican constitutions of the end of the 70th years of the XX century. The Ukrainian constitutional legal doctrine of this period was enriched with regulations on the state sovereignty and the international legal personality of Ukraine, theoretical provisions of institute of human rights, legality, etc.

Democratic political processes of the end of the 80th years of the XX century and sovereignization of Ukraine stimulated the beginning of development of a new stage of creation of the constitutional legal doctrine and the constitutional process in Ukraine which continued to the middle of the 90th years and affected declaration of independence of Ukraine and adoption of the Constitution of 1996.

The leading role in development of the constitutional legal doctrine of independent Ukraine, in ensuring scientific and expert maintenance of new constitutional process belongs to scientists-constitutionalists and jurists of Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine.

In article development of the constitutional legal doctrine of Ukraine at the present stage, making modern constitutional process, its task, realization of strategy of creation of the democratic, constitutional, social state and civil society, the eurointegration movement of Ukraine at the present stage reveals.

Key words: *Ukraine, constitution, constitutional process, doctrine, constitutional and legal theory and practice, doctrinal provisions.*